

IRAK TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE Kİ'Sİ DÜŞMÜŞ BİRLEŞİK
CÜMLELERCOMPOUND SENTENCES WITHOUT Kİ IN IRAQI TURKMAN
TURKISH*Suzan TOKATLI****Özet:**

Ki'li birleşik cümleler, Türkçeye ilk olarak yabancı dillerden tercümelerin yapıldığı Uygur ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinde girmiştir. Irak Türkmen Türkçesinde de ki'li birleşik cümleler çok az kullanılmasına rağmen, bu cümlelerle aynı yapıda olan sadece ki'si düşmüş birleşik cümleler çok yoğun bir şekilde kullanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yardımcı cümle, ki Bağlacı, Cümle Unsuru.

Abstract:

Compound sentences with ki has found way to Turkish by foreign languages during Uygur and Ancient Anatolian Turkish periods. Although compound sentences with ki are used in Iraqi Turkman Turkish, these are much using without ki, in the same way as it was with ki.

Key words: Sub-ordinate Clause, ki as Combind, Sentence Element.

1. Giriş

Ki'li birleşik cümle, bir temel cümle ile bir yardımcı cümlenin ki bağlama edatıyla birbirine bağlanmasından oluşan cümle türüdür. Bu tür cümlelerde ki, iki fiili, iki cümleyi, bir isimle bir fiili, bir isim unsuru ile onun açıklaması olan bir cümleyi birbirine bağlar. Ki'den sonra gelen cümle, yardımcı cümledir (Ergin, 1985: 405-406).

Ki'li birleşik cümle, Uygur döneminde Soğud ve Tohar gibi İranlı kavimlerin (Tekin, 1992: 69-120); Eski Anadolu Türkçesi döneminde de Farsçanın etkisiyle (Tekin, 1966: 62; Aksan, 2005: 66-67) Türkçeye girmiştir.

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Kayseri
suzant@erciyes.edu.tr.

Ki'li birleşik cümle üzerinde günümüze kadar çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Burada bu cümle türü üzerinde durulmayacaktır. Yazımıza konu ettiğimiz cümle türü, ki'si düşmüş birleşik cümlelerdir.

Ki'si düşmüş birleşik cümleler, bir temel cümle ile bir yardımcı cümlenin ki bağlama edatı olmadan bir araya gelerek, bir anlam ilişkisi içinde oluşturduğu cümlelerdir. Bu tür cümlelerin, yapı bakımından ki'li birleşik cümlelerden farkı yoktur. Ki bağlama edatı olmasa da temel cümle ile yardımcı cümle birbirini bütünlemektedir.

Eski Anadolu Türkçesinde (Akalın, 2004: 51-60) kullanımı görülen ki'si düşmüş birleşik cümlelerin Türkiye Türkçesinde (Şimşek, 1987: 313-314; Koç, 1999: 183) de örnekleri bulunmaktadır.

Batı Türkçesinin doğu kolunda yer alan Irak Türkmen Türkçesinde de ki'li birleşik cümleler az kullanılmasına rağmen, ki'si düşmüş birleşik cümleler çok fazla kullanılmaktadır. Eski Anadolu Türkçesindeki örneklerden sonra biz de bu tür cümleleri, Irak Türkmen Türkçesindeki çok yaygın olan kullanımını göz önüne alarak araştırmacıların dikkatlerine sunmak istedik. Ki bağlama edatı kullanılmadan kurulan yardımcı cümleleri, temel cümlenin yüklemi ile olan münasebetine göre gruplandırarak yaptığı görevleri, Irak Türkmen Türkçesi metinlerinden seçtiğimiz örneklerle vereceğiz. Ki'si düşmüş birleşik cümlelerin, ki'li birleşik cümlelerden farklı olmadığını göstermek için de önce ki'li birleşik cümle örneklerini daha sonra da ki'si düşmüş birleşik cümleleri vereceğiz.

Yardımcı cümlenin temel cümlenin nesnesi görevinde olduğu bu örnekte "ki" bağlama edatı olmasa da cümlenin yapı ve anlamında bir değişiklik olmayacaktır:

Bu kırh hücre herbiri bildiler ki bir dev yatar içinde. KA. 7/101-102. (Her biri bu kırk hücrenin içinde bir dev yattığını anladılar.)

Benzer yapıdaki bu iki örnekte de yardımcı cümle temel cümleye zarf tümleci göreviyle bağlanmıştır:

Bir zaman bahtı kırh dev Mühemmed Çelebini dallarında gezdiriller ki aciz olmasın. KA. 7/341-342. (Bir zaman kırk devin Muhammet Çelebi'yi aciz olmaması için omuzlarında gezdirdiğini gördü.)

Bikez odun modun getiginan burda işim var, bir baltaydan barabar ki munın kellesin kireğın. KA. 10/78-80. (Burada işim var, bunun kafasını kesmek için bir baltayla birlikte biraz odun modun getir.)

2. Temel Cümleye Dolaylı Tümleç Olarak Bağlanan Yardımcı Cümleler

1-Kızaka sındı özne, daha koymuru # yerinnen kahsın. KA. 85. (Kız ona alıştı, yerinden kalkmasına da izin vermiyor.)

- 2- Sağa geçiri vurru, sola geçiri vurru bele kırdı özlerni yani az kaldı
bitirsin. KA.4/108-109. (Sağa geçiyor vuruyor, sola geçiyor vuruyor, onları böyle kırdı, yani bitirmesine, yok etmesine az kaldı.)
- 3- Bir dekke yanından koymuru # araşlansın. KA. 7/66. (Yanından bir dakika ayrılmasına izin vermiyor.)
- 4- Men giderem # bacıyızi getirrem. KA. 7/189. (Ben bacınızı getirmeye gidiyorum.)
- 5- Gidirem # onu ahtarım. KA. 7/232. (Onu bulmaya gidiyorum.)
- 6- Birgün keyin nene getti # yağ çihartsın. KA: 15/38. (Birgün kaynana yağ çıkartmaya gitti.)

3. Temel Cümleye Nesne Olarak Bağlanan Yardımcı Cümleler (Karşılaştırmak için bakınız. Akalın, 2004: 57-58)

Nesne görevi yapan yardımcı cümlelerin pek çok örneği vardır:

- 1- Çıkar bele üskege bahar # ırahtan bir ateş yanırı. KA. 3/78. (Böyle yükseğe çıkar, uzaktan bir ateş yandığını görür.)
- 2- Bu dev bilmirem # nece izi tapıp. KA. 3/110. (Bu devin izi nasıl bulduğunu bilmiyorum.)
- 3- Bu, istiri # yesin özünü. KA. 3/117. (Bu, onu yemeyi istiyor.)
- 4- Kapını aştığıydan, istiri # ayağ bassın, düşer kuya. KA. 3/124-125. (Kapıyı açmasıyla ayak basmayı istiyor, kuyuya düşer.)
- 5- Bu bilmiri # su septi, şey yaptı. KA. 135-136. (Bu, (onun) su döktüğünü, bir şey yaptığını bilmiyor.)
- 6- Odunçular geliri ağacı kesiri, istiller # getsinner birez isrehet etsinner. KA. 3/184-185. (Oduncular geliyor, ağacı kesiyor, gidip biraz istirahat etmek istiyorlar.)
- 7- İstiri # kırılısın ağac. KA. 3/190-191. (Ağacın kırılmasını istiyor.)
- 8- İstelle # tutsunnar özünü ceyran kaçar ellerinnen. KA. 3/225-226. (Onu tutmak isterler (fakat) ceylan ellerinden kaçır.)
- 9- Dağın köskünnen istiri # ensin. KA. 4/14-15. (Dağın göğsünden (üstünden) inmek istiyor.)
- 10- Kayığın iplerini kestiler koydular gettiler. Gettiler bu suyun üzünde; özleri de bilmiri # hara gidiri. KA. 4/220-222. (Kayığın iplerini kestiler, bıraktılar, gittiler. Bu suyun yüzünde gittiler; (kayığın) nereye gittiğini kendileri de bilmiyor.)

11- Munı istille # patşah etsinner. KA. 4/263. (Bunu padişah yapmak istiyorlar.)

12- Bele bahtı # ırağ yolda bir ataş yanırı. KA. 5/82-83. (Böyle uzak yolda bir ateş yandığını gördü.)

13- Bu kız orda bilmiri # netsin. KA. 5/92. (Bu kız orada ne yapacağını bilmiyor.)

14- Geldiler bahtılar # hiç bu memlekette bir yerde işşih yanmırı. KA. 6/9. (Geldiler, bu memlekette hiçbir yerde ışık yanmadığını gördüler.)

15- Patışah eşidiri # memlekette çoh güzel bir saray yapılıp. ITHM. 16/55-56. (Padişah memlekette çok güzel bir saray yapıldığını duyar.)

16- Bilmiri # bu ussudan nece çıhsın. KA. 7/286. (Bu sudan nasıl çıkacağını bilmiyor.)

17- Ayı yanmağa başladı daha macal kalmadı # çıhsın. KA. 19/294-295. (Ayı yanmaya başladı, (oradan) çıkacak mecali kalmadı.)

18- Başın kaldırı bahar # ağac üstünde bir kız var # ayın ondördüne benziri. KA. 3/178-179. (Başını kaldırır, ağacın üstünde ayın on dördüne benzeyen bir kız olduğunu görür.)

3.1. de- fiiliyle kurulan cümleler, yapı olarak iç içe birleşik cümledir. Başkasının sözlerini nakleden cümleler, de- fiilinden sonra gelen ki bağlama edatıyla nesne olarak temel cümleye bağlanır. de- fiilinden sonra gelen ki'nin düşmesiyle ortaya çıkmış pek çok örnekte, yapı ve görev bakımından hiçbir fark yoktur.

1- Gettiler dediler # “Patşahım bir keçel gelip inad olup, munca edirih getmiri, diri # ille girrem patşahı görrem.” KA. 2/15-17. (Gittiler, padişaha bir kelin geldiğini, inat ettiğini, ne kadar uğraşsalar da gitmediğini söylediler. İlla girip padişahı göreceğini söylüyor.)

2-Gettiler dediler # “Patşahım Alla ümürler versin, bir keçel gelipti, bilmiriğ # başında ne getiripti.” KA. 2/47-49. (Gittiler padişaha Allah ömürler versin, bir keçelin geldiğini, başında ne getirdiğini bilmediklerini söylediler.)

3- Patşah oğlu babasına dedi # “Men istirem # bu kızını alasan benimçi.” KA. 3/196-197. (Padişahın oğlu babasına, bu kızını kendisi için almasını istediğini söyledi.)

4- Bir gün diyer # “Men istirem # bu ceylanı kesesen, gevlim munın etin istiri. KA. 3/219-220. (Bir gün, bu ceylanı kesmesini istediğini, gönlünün bunun etini istediğini söyler.)

5-Dedi # “Valla men pinadızam. Patşah Allah ömürler versin, tükanim yasağ edip; koymuru # gelim tükân açım. KA. 6/48-50. (Vallahi ayakkabı tamircisi olduğunu, Allah ömürler versin, padişahın dükkanını yasakladığını; dükkan açmasına izin vermediğini söyledi.)

6- Men diyerem # ne köy olur bakkalsız (Ben bakkalsız köy olmadığını söylerim.)/ Sen diyersey # ne çam olur çakkalsız (Sen çakalsız çam olmadığını söylersin.) HİD. 50/9-10.

4. Temel Cümleye Zarf Tümlenci Olarak Bağlanan Yardımcı Cümleler (Karşılaştırmak için bakınız: Akalın, 2004: 58)

1- Men gelmişem # mınçka ataş veresen mene. KA. 3/87. (Bana bir miktar ateş vermen için geldim.)

2- Ceyran yolun itiri, kız yolun itiri daha mığaranı tanımaz # gessin. KA. 3/169-170. (Ceylan yolunu kaybeder, kız yolunu kaybeder, gelebilmek (dönebilmek) için mağarayı bulamaz.)

3- Hatta bular dolanıllar # iş tapsınnar. KA. 4/255. (Hatta bunlar iş bulmak için dolanırlar.)

4- Hamama ataş saldılar, şorba bişirdiler, tavuh kesdiler keynediller suyun # töksünner boğazna. KA. 5/102-103. (Ocağı yaktılar, çorba pişirdiler, tavuk kestiler, suyunu içirmek için (tavuğu) kaynatırlar (haşlarlar.)

5- Bir çaycının da şegirdi sancılanıp, dolanırı # bir şegird tapsın. KA. 6/46-47. (Bir çaycının da çırağı hastalanmış, bir çirak bulmak için dolaniyor.)

6- Korhuru # kaharsa ayı oyanı kirer kırıştiri. KA. 19/190. (Ayı kalkarsa orayı yıkıp mahvetmesinden (yıkıp, mahveder diye) korkuyor.)

7- Yiğdile kömeledile, yiğdile kömeledile. Bele oldu # adam adamı görmürü. KA. 19/105-107. (Yiğdılar kümelediler, yiğdılar kümelediler. Adam adamı görmeyecek kadar yüksek oldu.)

5. Temel Cümlelerin Bir Unsurunu Vasıflandıran Yardımcı Cümleler (Karşılaştırmak için bakınız: Akalın, 2004: 58-59)

5.1. Temel Cümlelerin Öznesini Vasıflandıran Yardımcı Cümleler

1- Ustad, Allah uzun ömürler versin, adam var bilmesin # bulamaç nedi. NHK. 43/17-18. (Ustad, Allah uzun ömürler versin, bulamaçın ne olduğunu bilmeyen adam var mı?)

2- Keyyim bir ses oldu yani çoh keyyim # adamı ker eder bele keyyimdi. ITHM. 41/21-22. (İnsanı sağır edecek kadar çok yüksek bir ses oldu, o kadar yüksekti.)

3- Biz bele bir iş edeğ # özümüzü bilintirmiyeg. KA. 19/158. (Biz kendimizi bildirmeyecek (varlığımızı sezdirmeyecek) bir iş yapalım.)

4- Bu üç kız o günyelerden yer ettiler # bu gece her üçü de orda yatsın. KA. 19/161-162. (Bu üç kız, torbalardan, çuvallardan üçünün de orada yatacağı bir yer yaptılar.)

5- Bes bu kız oncana ustadı # bu neçe gündü geziller bele bir yerden gezmiller # ayaklarının izi kassın hatta ayı bilsin bura beşer gelipti. KA. 19/281-283. (Bu kız, günlerdir ayaklarının izinin kalmayacağı, hatta ayının oraya insanın geldiğini anlayamayacağı bir yerden gezecek kadar ustaydı.)

5.2. Temel Cümlelerin Yüklemine Vasıflandıran Yardımcı Cümleler

1- Acebe bu memleket nece bir memleketti # hişkimse olmasın içinde. KA. 19/144-145. (Bu memleket, içinde hiç kimsenin olmadığı nasıl bir memlekettir.)

6. Şart Cümlesi

Şartlı birleşik cümlelerde, şart cümlesi temel cümleden önce gelir. Bu cümlelerde # değerindeki bağlama edatından sonra gelen cümle, şart cümlesine nesne göreviyle bağlanmaktadır:

1- Kurtu da görsey diyesen # koyundu, koyunu da görsey diyesen # kurttu. KA., 19/109-110. (Kurdu da görse koyun olduğunu söylersin, koyunu da görse kurt olduğunu söylersin.)

Sonuç

Irak Türkmen Türkçesinde çok kullanılan ki'si düşmüş birleşik cümleler, ki'li birleşik cümle alt başlığında yer alması gereken bir cümle türü olarak varlığını göstermektedir. Eski Anadolu Türkçesinde kullanımı ile Irak Türkmen Türkçesi arasında ortak bir nokta bulunmaktadır. Bunda aynı sahada yer almalarının rolü büyüktür. Aradaki tek fark, Eski Anadolu Türkçesinde ki'li birleşik cümlelerin yaygın olması, Irak Türkmen Türkçesinde ise çok az kullanılmasıdır. Irak Türkmen Türkçesinde bu tür cümlelerin varlığında, yabancı dillerin etkisinin yanı sıra zaman içinde ki'nin düşerek bu yapıların kalıplaşmış olabileceği de düşünülebilir.

KISALTMALAR VE KAYNAKLAR

- Akalın, Şükrü Haluk. (2004). Eski Anadolu Türkçesinde Ki'si Düşmüş Birleşik Cümleler Üzerine. *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Ankara: TDK. Yay. s. 51-60.
Aksan, Doğan. (2005). *Türkçenin Zenginlikleri İncelikleri*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
(ITHM) Bayatlı, Necdet Yaşar. (2009). *Irak Türkmenlerinin Halk Masalları*. Ankara: Berikan Yayınevi.

- (HİD) Çolakoğlu, Rıza. (2012). *Hıdır İlyas Destanı*. İstanbul: Kerkük Vakfı Yay.
- Ergin, Muharrem. (1985). *Türk Dil Bilgisi*. Boğaziçi Yay., İstanbul.
- (NHK) Kazancı, Mehmet Ömer. (2007). *Nasrettin Hoca Kerkük'te Öyküler*. Bağdat: Türkmen Kardeşlik Ocağı Yay.
- Koç, Mustafa. (1999). Ana Cümle Yüklemi "Sanmak" Fiilli Birleşik Cümleler. *İlmî Araştırmalar Dergisi*. İstanbul: İlim Yayma Cemiyeti Yay., (8), s. 177-187.
- (KA) Şahbaz, Hasan Hüseyin. (1979). *Kerkük Ağzı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Şimşek, Rasim. (1987). *Örneklerle Türkçe Sözdizimi*. Trabzon.
- Tekin, Şinasi. (1966). Uygurcada Yardımcı Cümleler Üzerine Bir Deneme. *TDAYB 1965*, Ankara: TDK. Yay., s. 35-63.
- Tekin, Şinasi. (1992). Eski Türkçe. *TDEK*, Cilt 2, (A-23), Ankara: TKAE Yay., s. 69-120.